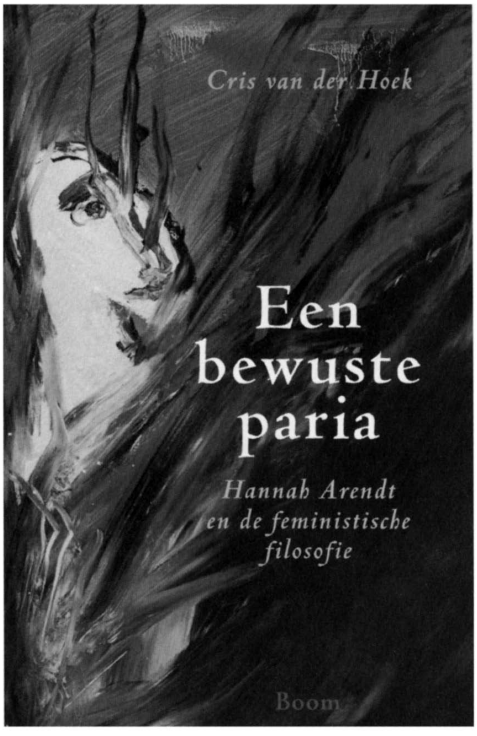
EEN BEWUSTE PARIA

Hannah Arendt en de feministische filosofie

Cris van der Hoek
Amsterdam (Boom) 2000
288 blz., *f* 44,50

In haar voorwoord schrijft Cris van der Hoek dat de onderliggende vraag van haar boek luidt: 'hoe kan de conflictueuze relatie die er bestaat tussen het streven naar autonomie en de erkenning van heteronomie of van alteriteit het beste worden geleefd en begrepen?' Zij richt zich dus met haar vraagstelling op de notie 'subjectiviteit', in het bijzonder op de spanning tussen het streven naar zelfbepaling, dat zo kenmerkend is voor het humanisme, én de erkenning van inter- en intramenselijke differenties, waar postmoderne en poststructuralistische denkers zich op hebben gericht. Het is deze spanning die de auteur karakteriseert als een 'conflictueus samengaan van autonomie en heteronomie'. In het werk van Hannah Arendt vindt zij belangrijke aanknopingspunten om deze spanning te begrijpen. Arendts opvattingen van handelen en oordelen, haar begrippen van nataliteit en pluraliteit, haar onderscheid tussen het 'wat' je bent (de eigenschappen, talenten die je gemeen kunt hebben met anderen) en het 'wie' je bent (het unieke dat zich onthult in het handelen en spreken) en Arendts notie van narrativiteit bieden volgens haar openingen om de neohumanistische en postmoderne of poststructuralistische posities die feministische filosofes binnen het humanismedebat hebben ingenomen, te kritiseren. Zij werkt haar vraagstelling uit door de posities van enkele markante feministische auteurs met betrekking tot het begrip 'subjectiviteit' in gesprek te brengen met thema's uit het werk van Hannah Arendt. De keuze voor juist deze auteurs wordt voornamelijk bepaald doordat zij in debat zijn met het werk van Arendt.

Van der Hoek begint, terecht, met te stellen dat de actuele, levendige discussie over het werk van Hannah Arendt binnen de feministische wetenschap onderscheiden dient te worden van de vroege receptie. Terwijl de vroege receptie ofwel werd gekenmerkt door een tamelijke radicale toe-eigening (gynocentrische lezing), ofwel een even radicale verwerping (fallocentrische lezing) van Arendts werk, is de actuele receptie genuanceerd en heeft ze oog voor de gelaagdheden, ambiguïteiten en discontinuïteiten die eigen zijn aan dit oeuvre. Juist deze laatste feministische interpretaties bieden volgens de auteur mogelijkheden tot actualisering van Arendts denken.

In de hoofdstukken twee tot en met vijf presenteert Van der Hoek de theoretische posities van Seyla Benhabib, Françoise Collin, Bonnie Honig en Drucilla Cornell, die zij als exemplarisch ziet voor verschillende standpunten in het feministische debat. Zij laat zien hoe in het werk van deze auteurs elementen uit Arendts oeuvre een rol spelen en plaatst daar haar eigen kanttekeningen bij. De nadruk ligt in deze hoofdstukken dus op de gedachten van de vier feministische auteurs. Hannah Arendts denken komt slechts indirect en gefragmenteerd aan het woord,

namelijk naargelang de thema's die Van der Hoek aan de hand van de besproken auteur wil belichten. Ik had hier graag gezien dat Hannah Arendt zelf wat meer aan het woord was gelaten en dat haar denken wat meer verbonden gebleven was met de verschillende contexten (zowel de chronologie als de persoonlijke en politieke omstandigheden) die zijzélf koos om haar rijkgeschakeerde begrippen, haar methode of stijl te presenteren. Van der Hoeks keuze om zo te werk te gaan is vooral jammer voor de niet in Arendts werk ingevoerde lezer. Wellicht heeft juist haar grondige kennis van Arendts werk haar doen veronderstellen dat dit werk inmiddels bekend mag worden geacht en dat een dergelijke weergave overbodig zou zijn.

Bij Seyla Benhabib vindt Van der Hoek een hedendaagse verdediging van het project van de moderniteit. Deze neohumanistische positie baseert zich op de communicatieve theorie van Jürgen Habermas, waarin participatie van iedereen in het publieke debat in principe mogelijk is. Benhabib onderschrijft met name het participatieve aspect van Arendts handelingsmodel. Haar subject ('zelf') is autonoom, al erkent zij ook heteronome elementen zoals lichamelijkheid en gesitueerdheid. Zij beklemtoont het representatieve denken in Arendts werk en onderschrijft haar visie op de relatie tussen handelen en narrativiteit. De identiteit van het zelf omschrijft zij als narratief.

Bij Françoise Collin leest de auteur een spanning tussen een politieke (autonome) en een ontologische (heteronome) duiding van het subject. De laatste wordt door Van der Hoek als Heideggeriaans gekarakteriseerd. Deze spanning omschrijft zij als tragisch omdat ze onvermijdelijk én onoplosbaar is. In Collins Arendt-interpretatie ligt de nadruk namelijk op het subject als actor en als 'bewuste paria'. Arendts concept van nataliteit verbindt Collin vooral met de onherleidbare alteriteit van de ander. De fenomenologische notie van de gegevenheid van de werkelijkheid speelt bij haar, evenals bij Arendt, een belangrijke rol.

Bonnie Honig – geïnspireerd door Nietzsche en Judith Butler – beklemtoont het performatieve karakter van identiteit. De handelende persoon (de 'wie' bij Arendt) is het effect van de handeling en gaat er niet aan vooraf. Er is geen gefixeerde identiteit, geen 'doener achter de daad'. Naar aanleiding van Arendts idee van *virtu* (virtuositeit of uitmuntendheid) construeert Honig in plaats van een '*virtue* theory of politics', gebaseerd op morele deugden, een '*virtu* theory of politics'. Dit is een agonistische, oftewel wedijverende politiek waarin het 'wie' kan verschijnen en gefixeerde identiteiten worden ondermijnd.

Drucilla Cornell ten slotte, die in haar autonomiekritiek lijkt op Honig, benadrukt de uitsluiting uit de symbolische orde van vrouwen en bepleit zowel een resymbolisering van het vrouwelijke door middel van een proces van herinnerende verbeelding, als een feminisering van het publieke domein. In Arendts concepten van vergeven en beloven ziet zij aanknopingspunten hiervoor. Cornells utopie, die altijd het karakter houdt van een belofte, heeft een sterke ethische lading.

Cris van der Hoek concludeert dat de vier posities onbevredigend zijn, omdat zij de spanning tussen autonomie en heteronomie en daarmee de complexiteit en de ambiguïteit van het 'zelf' opheffen. Benhabib plaatst zichzelf aan de kant van de autonomie, terwijl de drie anderen om verschillende redenen neigen naar heteronomie: bij Collin begrepen als datgene wat ons geschonken is (leven, lichamelijkheid, afkomst) als een onbepaalbare gift, bij Honig en Cornell als het primaat van de taal als spel van betekenaars.

We hebben nu in vogelvlucht vier belangrijke feministische toe-eigeningen van Arendt gezien met het door Arendt geïnspireerde commentaar van Van der Hoek. Deze zeer verschillende perspectieven, vocabulaires, stijlen en strategieën sluiten niet naadloos op elkaar aan, maar worden door de auteur onder erkenning van deze complexiteit met elkaar geconfronteerd. De complexiteit wordt nog verhoogd doordat de auteur ook onderliggende filosofische posities van onder meer Habermas, Heidegger, Lacan, Derrida, Irigaray en Lyotard in haar betoog betrekt. Om Van der Hoeks denkbeweging mee te kunnen maken is daarom zowel een behoorlijke voorkennis van Arendts werk als van de actuele discussie binnen vrouwenstudies onontbeerlijk.

In de laatste vier hoofdstukken recapituleert Van der Hoek de eerder genoemde posities en confronteert deze met haar eigen lezing van Arendts werk. Zij stelt dat Arendts narratieve fenomenologie de weg kan vrijmaken voor een fenomenologisch feminisme. Als belangrijke momenten hierin noemt zij: de erkenning van het aspect van gegevenheid dat verbonden is met het menselijk bestaan (de historische omstandigheden, lichamelijkheid, en dergelijke) als kritische aanvulling op een radicaal constructivisme; de notie van het 'wie' en het 'wat' die juist in hun onderlinge verbondenheid een nieuwe verwoording zijn van menselijke identiteit; de narratieve vorm van het begrijpen die vreemdheid intact laat zonder deze uit te sluiten en die de paradox tussen autonomie en heteronomie in stand houdt. Van der Hoek ziet hier een aanknopingspunt voor een politieke vertaling van het 'wie', namelijk als de bewuste paria die zowel gemarginaliseerd als geëmancipeerd is. Zij doet ten slotte het voorstel voor een postfeministische toe-

eigening van de leuze 'het persoonlijke is politiek'. Deze nieuwe duiding van 'het persoonlijke is politiek' stelt de ervaring van vrijheid centraal en houdt een verschuiving in van identiteit naar pluraliteit. Ze bepleit een solidariteit die zich manifesteert in het moment van het handelen, een solidariteit die niet voorafgaat als een collectieve identiteit, maar tot stand komt in het uitwisselen van verhalen, in discussies, in allianties en coalities waarbij ongelijke mensen voor een bepaald moment en met een bepaald doel 'gelijkgemaakt' worden.

Cris van der Hoek heeft met haar studie een belangrijke en boeiende bijdrage geleverd, zowel aan het Arendt-onderzoek als aan het humanismedebat binnen vrouwenstudies. De relevantie van haar bijdrage is dat zij, door de combinatie van haar kritische lezing van de genoemde feministische auteurs en haar eigen Arendt-interpretatie, in staat is om een nieuwe positie te verwoorden. Deze nieuwe positie laat zich inspireren door de postmoderne en poststructuralistische kritiek op het autonome subject en is tevens in staat om de relevante fenomenologische notie van gegevenheid te 'redden' zonder dat daarmee een nieuw essentialisme wordt geïntroduceerd. De studie zou op zo kort mogelijk termijn vertaald moeten worden in het Engels om in het internationale debat, op het snijpunt van feministische filosofie en Arendt-studies, te kunnen participeren.

Marijke Verhoeven